

Vrijwillige uitbreiding van de ondernemingsverslaggeving: de les van (bijna) veertig jaar

Dr. C. Camfferman

1 Inleiding

Als het gaat om de ontwikkeling van de jaarverslaggeving wordt om voor de hand liggende redenen veel aandacht geschonken aan regelgeving. De laatste tijd doen vooral de inspanningen van het IASC om door uitvaardiging van strakkere regels meer internationale erkenning te verkrijgen de aandacht sterk in deze richting gaan. Toch zal vrijwel iedereen ook toegeven dat met regelgeving niet alles is gezegd. Enkele jaren geleden wees Traas op de beperkingen van regelgeving en toezicht als het gaat om de verbetering van de verslaggeving op langere termijn, waarbij hij concludeerde:

Maar waar het uiteindelijk toch op aan zal komen is de bereidheid van ondernemingen om (...) met name ook vanuit eigen overwegingen te streven naar een hoog niveau van verslaggeving. Dit laatste is de kern waar het om draait. Als vanuit het officiële circuit geen belangrijke stimulansen zijn te verwachten, dan zal de noodzakelijke verbetering op basis van vrijwilligheid tot stand moeten komen. De grote, succesvolle ondernemingen hebben daarbij een voortrekkersfunctie. En ook vertegenwoordigende organisaties van ondernemingen, beleggers, financiële analisten, enzovoorts zullen een stimulerende rol kunnen vervullen. In feite is een ontwikkeling langs deze lijnen niets nieuws. Ook in de naoorlogse periode, gedurende de jaren

vijftig en zestig, werd op deze wijze gewerkt. En zeker niet zonder succes.
(Traas, 1991, p. 53)

In dit artikel wordt ingegaan op het laatste door Traas genoemde punt, namelijk dat er uit het recente verleden iets te leren valt over de verhouding tussen regelgeving en eigen initiatief in de verbetering van de verslaggeving. Dit gebeurt aan de hand van de resultaten van een recent door mij voltooid promotieonderzoek naar de ontwikkeling van de verslaggeving door Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen gedurende de periode 1945-1983 (zie Camfferman, 1996). Gedurende deze periode, vóór de invoering van de Vierde Richtlijn, was er, ondanks de Wet op de Jaarrekening van 1970, alle ruimte voor vrijwillige verbetering van de verslaggeving. Met het promotieonderzoek werd nagegaan of en hoe door de genoteerde ondernemingen van deze ruimte werd gebruik gemaakt. Het doel van dit artikel is in de eerste plaats om door een beknopte weergave van de onderzoeksresultaten te laten zien dat er inderdaad sprake was van een behoorlijke mate van vrijwillige informatieverstrekking in de naoorlogse jaarverslaggeving. In de tweede plaats gaat dit artikel in op de vraag welke betekenis deze bevindingen hebben voor de hedendaagse verslaggeving.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2 wordt een schets gegeven van de verzamelde gegevens. In paragraaf 3 wordt beschreven in welke mate en met welk tempo de verslaggeving op vrijwillige basis werd verbeterd. Paragraaf 4 bespreekt vervolgens de achtergronden van deze verbetering, terwijl paragraaf 5 een evaluatie bevat waarin wordt ingegaan op de betekenis van de bevindingen voor het heden.

Dr. C. Camfferman is als universitair docent werkzaam aan de Vrije Universiteit, vakgroep Kosten- en winstraagstukken.

2 De onderzoeksgegevens

Ten behoeve van het onderzoek werden van 140 aan de Amsterdamse Effectenbeurs genoteerde ondernemingen alle jaarverslagen¹ onderzocht over de jaren waarin deze ondernemingen gedurende de periode 1945-1983 genoteerd waren. Dit kwam erop neer dat per jaar steeds de verslagen van circa 30% van alle genoteerde ondernemingen werden onderzocht, terwijl per onderneming gemiddeld circa twintig jaarverslagen werden bekeken.

Een belangrijke beperking was dat de jaarverslagen slechts werden onderzocht op het aspect van de informatieverstrekking (ook 'disclosure' genoemd). Om praktische redenen werd ook niet gepoogd de totale mate van informatieverstrekking in de jaarverslagen in kaart te brengen. In plaats daarvan werden negen typen gegevens geselecteerd waarvan op grond van een studie van de naoorlogse vakliteratuur verwacht mocht worden dat zij een redelijke doorsnee zouden bieden van ontwikkelingen in de verslaggeving.² Per onderwerp werd de mate van informatieverstrekking gemeten door een score op een ordinale schaal.

3 Mate en snelheid van vrijwillige nieuwe informatieverstrekking

Ook zonder wetenschappelijk onderzoek kan iedereen gemakkelijk vaststellen dat er een wereld van verschil bestaat tussen de verslaggeving van rond 1950 en die van vandaag de dag. Wie een jaarverslag uit de late jaren veertig, van vrijwel willekeurig welke onderneming uit het archief haalt, zal worden getroffen door de soberheid, beknoptheid en de grote mate van geheimhouding in vergelijking met de huidige verslaggeving.

Door dit onderzoek kan deze algemene indruk systematisch worden onderbouwd. Ook wanneer een groter aantal jaarrekeningen wordt onderzocht blijkt dat er sprake was van een substantiële uitbreiding van de informatieverstrekking gedurende de naoorlogse periode. Deze uitbreiding had de volgende kenmerken: zij bleef niet beperkt tot enkele ondernemingen, zij deed zich gedurende de gehele onderzochte periode in een tamelijk constant tempo voor, en zij ging voor een zeer belangrijk deel vooraf aan de relevante wettelijke regeling. Hierbij moet worden aangetekend dat deze conclusie tot op zekere hoogte het karakter heeft van een konijn uit de hoge hoed omdat met

name die onderwerpen werden onderzocht waarvan vermoed werd dat er sprake was van ten minste enige mate van disclosure. Het spreekt voor zich dat er andere bevindingen zouden zijn wanneer voor deze periode gezocht was naar disclosure over, bijvoorbeeld, milieurisico's.

Een en ander kan als volgt worden gekwantificeerd: gemiddeld werd informatie over de negen onderzochte onderwerpen reeds verstrekt door zo'n driekwart van de ondernemingen op het moment dat verstrekking van dat gegeven verplicht werd. Dit peil van informatieverstrekking werd in de meeste gevallen geleidelijk, niet schoksgewijs, bereikt. Gemiddeld genomen voerde elke onderneming wel om het jaar een verandering door op één van de onderzochte gebieden. Deze geleidelijkheid betekende echter wel dat het soms behoorlijk lang kon duren voordat een bepaald gegeven door (bijna) alle ondernemingen werd gepubliceerd. Er verstreek al snel zo'n twintig jaar tussen het moment waarop een gegeven door 10% van de ondernemingen werd gepubliceerd en het moment dat dit percentage op 90 uitkwam. Voor de vermelding van het omzetcijfer, een klassiek discussiepunt uit de toenmalige literatuur, was dit zelfs 32 jaar. Het kon echter ook aanmerkelijk sneller: het tonen van vergelijkende cijfers in balans en resultatenrekening werd in slechts een vijftal jaren rond 1951 vrijwel vanuit het niets algemeen gebruikelijk. Het ligt voor de hand om dergelijke tempoverschillen te verbinden aan de uiteenlopende kosten die het verstrekken van verschillende soorten informatie voor ondernemingen met zich meebrengt. De discussie over deze kosten, en vooral over de mogelijkheid dat informatieverstrekking leidt tot een concurrentienadeel, loopt als een rode draad door de literatuur op dit gebied. Een formeel verband is in dit onderzoek echter niet gelegd, gezien de grote problemen die zich voordoen bij het meten of anderszins vaststellen van de betreffende kosten.

4 Gang van zaken bij vrijwillige informatieverstrekking

Of men nu vindt dat het voorgaande getuigt van veel of van weinig dynamiek, het is in elk geval zo dat er beweging zat in de verslaggeving, en de vraag komt automatisch op hoe deze beweging verklaard kan worden. Zoals verwacht mag worden van een proces dat zich uitstrekt over een periode van veertig jaar, en waarbij veel onderne-

mingen zijn betrokken, geeft het onderzoek géén eenvoudig, allesomvattend antwoord op deze vraag. Toch zijn er wel een aantal duidelijke trends te onderkennen waarvan de belangrijkste hier worden besproken. Eerst wordt gekeken naar het niveau van de individuele onderneming, en daarna naar factoren met een meer algemene werking.

4.1 Ondernemingen

Er was sprake van duidelijke verschillen tussen ondernemingen in hun deelname aan het proces van uitbreiding van de verslaggeving. Omdat ondernemingen redelijk consistent waren in hun keuze van het moment, ten opzichte van andere ondernemingen, waarop zij overgingen tot het verstrekken van nieuwe gegevens konden zij globaal gegroepeerd worden in klassen variërend van 'vernieuwers' tot 'achterblijvers'.³ Vervolgens werd gezocht naar de ondernemingskenmerken die samenhangen met deze indeling, en die op grond daarvan aanwijzingen kunnen geven over de factoren die van invloed zijn op het verslaggevingsgedrag. Naar deze ondernemingskenmerken is, met name in het buitenland, al het nodige onderzoek gedaan (zie bijvoorbeeld Gray, Meek en Roberts, 1995). Ook in de Nederlandse vakliteratuur kan men allerlei opvattingen op dit punt vinden. Het onderzoek heeft de verwachtingen die aan deze literatuur ontleend werden in grote lijnen bevestigd, en bovendien enkele detailleringen toegevoegd.

Het meest overheersende gegeven is wel dat grote ondernemingen in het algemeen eerder en meer informatie verstrekten dan kleinere ondernemingen. Doorgaans lag de verslaggeving van het kwart grootste ondernemingen op een gemiddeld peil dat, ruwweg, vijf tot tien jaar later bereikt werd door de gemiddelde onderneming uit het kwart kleinste ondernemingen. Op zich zegt dit gegeven niet zoveel over de oorzaken van veranderende verslaggeving. De omvang van de onderneming hangt immers samen met veel andere ondernemingskenmerken die waarschijnlijk in een meer direct verband staan met de verslaggeving, maar die moeilijker waarneembaar zijn. Ook speelt waarschijnlijk een rol dat de eerder genoemde concurrentienadelen voor grote ondernemingen beperkt blijven omdat zij hun gegevens op een hoog aggregatieniveau kunnen publiceren. Het succes van de onderneming blijkt ook samen te

hangen met de verslaggeving in de zin dat met name snel groeiende ondernemingen hun disclosure verbeterden ten opzichte van andere ondernemingen. Aan de andere kant liepen ondernemingen die uit de notering verdwenen door faillissement of surseance van betaling duidelijk achter in hun jaarverslaggeving.

Een ander kenmerk dat samenhangt met de informatieverstrekking (ook wanneer er gecorrigeerd wordt voor grootte) is de activiteit op de kapitaalmarkt. Ondernemingen die vaker een beroep deden op de kapitaalmarkt verstrekten in de regel ook meer informatie. Ook was er een concentratie van nieuwe disclosures in jaren rond aandelenemissies.

De grote multinationale ondernemingen zijn een bijzondere combinatie van grootte en kapitaalmarktactiviteit. In het onderzoek is afzonderlijk aandacht besteed aan Philips, Koninklijke Petroleum, Unilever en A.K.U./Akzo omdat verwacht kon worden dat deze zeer grote ondernemingen, met hun vroege buitenlandse beursnoteringen, een belangrijke voortrekkersrol zouden spelen in de vernieuwing van de verslaggeving. Deze verwachting werd tot op zekere hoogte bevestigd. Bij vrijwel alle onderzochte vernieuwingen behoorde ten minste één onderneming uit het rijtje van Philips, Koninklijke of Unilever tot de koplopers; A.K.U./Akzo volgde doorgaans op korte afstand. Maar tussen de disclosure van een gegeven door de eerste van de vier en die door de laatste kon een periode van tien jaar of meer zitten waarin ook allerlei andere, kleinere ondernemingen overgingen tot disclosure. In het onderzoek worden enkele van deze kleinere ondernemingen met vooruitstrevende verslaggeving voor het voetlicht gehaald. Bij sommige van deze ondernemingen hebben hun nauwe banden met enkele van de grote concerns waarschijnlijk een gunstige invloed gehad. Zo bevinden zich onder deze ondernemingen enkele bedrijven die nauw waren gelieerd met Hoogovens. In enkele andere gevallen kon worden verondersteld dat individuele directieleden of commissarissen, van wie uit andere bronnen bekend was dat zij belangstelling hadden voor verslaggevingsvraagstukken, een belangrijke rol hadden gespeeld. Meer in het algemeen kan hierover geconcludeerd worden dat het verrassende niet is dat er een verband werd vastgesteld tussen disclosure, grootte en kapitaalmarktactiviteit, maar dat het verband niet zo sterk was als misschien verwacht mocht worden. De vele

uitzonderingen op deze regels getuigen van de complexiteit van de verslaggevingspraktijk. Tussen verslaggeving en bedrijfstak kon slechts een zwak verband worden gelegd. Vastgesteld werd dat handelsondernemingen in het algemeen wat achter liepen ten opzichte van industriële ondernemingen.

4.2 Algemene invloeden

Vier algemene invloeden kunnen in het bijzonder genoemd worden.

In de eerste plaats kan de veranderende actualiteit van verslaggevingsonderwerpen worden genoemd. Het is te verwachten dat de verslaggeving zal veranderen zodra de onderneming verandert, of zodra er veranderingen zijn in wat als relevant wordt ervaren. De onderzoeksresultaten bieden hiervan enkele voorbeelden. De informatie over belastingen neemt toe rond wijzigingen in de belastingwetgeving; aanvullende informatie over actuele waarde komt pas echt van de grond wanneer de inflatie toeneemt; geconsolideerde en gesegmenteerde informatie volgen het in toenemende mate voorkomen van deelnemingen en diversificatie.

In de tweede plaats speelt, wellicht verrassend, de wetgeving een niet onbelangrijke rol in het tot stand brengen van vrijwillige verslaggeving. De belangrijkste taak van de wet was uiteraard het ingrijpen waar vrijwilligheid tot onvoldoende resultaten leidde. Zoals boven aangegeven moest de wet vaak nog een flink aantal ondernemingen over de streep trekken die de bewuste gegevens nog niet op vrijwillige basis verstrekten. In enkele gevallen, met name het publiceren van personeelskosten, heeft de wet zelfs een doorslaggevende rol gespeeld. Maar de onderzoeksgegevens laten ook zien dat de invoering van wettelijke bepalingen, in het bijzonder de Wet op de Jaarrekening van 1970, gepaard ging met uitbreiding van de gegevensverstrekking op gebieden die niet door de wet werden gedekt. Zo maakten veel ondernemingen in 1971 niet alleen hun personeelskosten openbaar, zoals door de wet voorgeschreven, maar ook het aantal personeelsleden, waarvan in de wet geen melding werd gemaakt. De verplichte segmentatie van het bedrijfsresultaat naar bedrijfstakken (ingevoerd in 1976), ging gepaard met een toename in geografische segmentatie, hoewel dit laatste niet verplicht was. Kennelijk kan een wijziging in wettelijke bepalingen aanleiding zijn om het

jaarverslag ook eens breder te herzien en zich in het algemeen te verdiepen in verslaggevingsvraagstukken.

In de derde plaats moet de invloed uit het buitenland genoemd worden. Het onderzoek onderstreept nog eens hoezeer wij voor inspiratie en voorbeelden afhankelijk zijn geweest van de Verenigde Staten, en, zeker in het begin van de periode, van Engeland. In het eerste deel van de periode deed deze invloed zich voornamelijk gelden via de multinationale ondernemingen. Zo kan worden aangenomen dat het verschijnsel 'winst per aandeel' in Nederland voor het eerst in de belangstelling kwam te staan naar aanleiding van de notering van Koninklijke Petroleum in New York. Later in de periode is ook een meer directe invloed waar te nemen. De grote aandacht voor gesegmenteerde informatie in de Verenigde Staten in de tweede helft van de jaren zestig werd vrij snel opgemerkt door Nederlandse accountants, en werd in het midden van de jaren zeventig gevolgd door een toenemende toepassing in de praktijk.

In de vierde plaats is te wijzen op doelbewuste initiatieven om de verslaggevingspraktijk in het algemeen te beïnvloeden. In 1955 en 1962 brachten de gezamenlijke Nederlandse werkgeversverbanden brochures uit met aanbevelingen die indertijd sterk de aandacht trokken. Het onderzoek maakt duidelijk hoe vooruitstrevend deze aanbevelingen waren in het licht van de toenmalige praktijk, en ondersteunt de veronderstelling van tijdgenoten dat zij inderdaad effectief waren in het verbeteren van de verslaggeving. Voor het vervolg op deze initiatieven, het Tripartiete Overleg uit de jaren zeventig (later Raad voor de Jaarverslaggeving) geldt dit veel minder. Voor wat de onderzochte gegevens betreft bevestigden de 'Beschouwingen' van het Tripartiete Overleg slechts wat ondergenoteerde ondernemingen reeds algemeen gebruikelijk was.

5 Evaluatie en implicaties

Men kan bij de interpretatie van deze waarnemingen zowel de nadruk leggen op de positieve als op de negatieve kanten. Het is onmiskenbaar dat er sprake was van vrijwillige uitbreiding van de verslaggeving, maar de meningen kunnen uiteenlopen over de vraag of dit snel genoeg en tot een voldoende niveau ging.

Aan het begin van de onderzochte periode schreef de latere NIVA-voorzitter Besançon in dit

tijdschrift: 'Indien de ontwikkelingsgang op enig gebied een uitermate traag tempo heeft, dan is het wel op dat van (...) 'de publieke verantwoording der naamloze vennootschap in het jaarverslag'' (Besançon, 1952, p. 198). In hetzelfde jaar schreef de hoogleraar Brands, ook in dit tijdschrift, dat er waarschijnlijk een instituut vergelijkbaar met de SEC voor nodig zou zijn om in de verslaggeving van de grotere ondernemingen 'werkelijk tot afdoende verbeteringen te komen' (Brands, 1952, p. 232). Moet men nu zeggen dat deze wat sombere verwachtingen door de onderzoeksresultaten zijn bevestigd of juist gelogenstraft? Naar mijn mening moet het positieve de doorslag geven bij het beoordelen van de ontwikkeling van de verslaggeving in de periode vóór 1983. Bij dit oordeel is met name van belang dat de beschreven ontwikkeling plaatsvond zonder een duidelijk precedent. Het Nederlandse bedrijfsleven ging een nieuwe periode binnen waarin aan 'openheid' een tot dan toe ongekend belang werd toegekend. De beschreven veranderingen in de verslaggeving zijn dus niet zozeer 'meer van hetzelfde', maar getuigen van een belangrijke omslag in het denken over de relatie tussen de onderneming en partijen daarbuiten. Dat de verslaggeving in Nederland in deze situatie op vrijwillige basis soms een niveau kon bereiken dat elders (bijvoorbeeld in Engeland) slechts met behulp van wetgeving werd bereikt, pleit daarom voor een gunstig oordeel.

Dit hoeft nog niet te betekenen dat de eerder aangehaalde bewering van Traas, met de strekking dat er van deze periode nog iets te leren valt, juist is. Het zou kunnen dat het waargenomen proces iets is wat onlosmakelijk bij deze periode hoort, zoals de Doorbraakgedachte, Industrialisatienota's of de Nieuw-Guinea-kwestie. Een niet wetenschappelijk onderbouwde indruk die bij het verrichten van het onderzoek is gevormd is dat door toename van regelgeving het verslaggevingsproces geformaliseerd is waardoor er wat verloren is gegaan van een zekere onbevangenheid en geneigdheid tot experimenteren die uit sommige oudere jaarverslagen blijkt. Belangrijker is echter dat er in de actualiteit genoeg parallellen te vinden zijn met de hier beschreven periode die doen veronderstellen dat veel van de toenmalige invloeden op de verslaggeving ook nu nog werkzaam zijn. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het recent door het NIVRA gepubliceerde jaarverslagenonderzoek (Hoogendoorn e.a., 1996) waarin

een groot deel van de illustratieve 'best practices' ontleend zijn aan de internationaal genoteerde ondernemingen (zie ook Vergoossen, 1996).

De vraag blijft dan natuurlijk wat precies de lessen zijn die uit de ervaringen van deze periode geleerd kunnen worden. De les zal in elk geval niet zijn dat bindende regelgeving overbodig is. In de meeste gevallen zal er sprake zijn van een groep 'achterblijvers', die men, al was het alleen maar vanwege een verlangen naar ordelijke gelijkheid, over de streep zal willen dwingen. Ook is het zo dat er zelfs in het gunstigste geval altijd wel enkele jaren voorbijgaan voordat er sprake is van vrijwillige informatieverstrekking op een behoorlijke schaal, en de omstandigheden zijn er niet altijd naar dat hiervoor het nodige geduld opgebracht kan worden. Dat gold in de jaren zestig voor personeelsinformatie, die van belang werd geacht in verband met de vermaatschappelijking van de onderneming, dat geldt wellicht nu voor informatie over 'corporate governance' zoals die in Engeland van genoteerde ondernemingen wordt verlangd.

Maar omdat regelgeving, en zeker onze wetgeving, een weinig flexibel instrument is, is het verheugend om te zien dat de verslaggeving zich gedurende een lange periode ook zonder regelgeving kon ontwikkelen, en dat het kennelijk niet zonder meer nodig is om in alles op regelgeving te vertrouwen. Het is daarom een zaak van praktisch belang om na te gaan onder welke omstandigheden een proces van vrijwillige ontwikkeling het beste kan verlopen. Naar aanleiding van het onderzoek ben ik geneigd om daarbij vooral te wijzen op het grote belang van de beschikbaarheid van informatie over de in theorie en praktijk beschikbare verslaggevingsmogelijkheden. Zowel in de vakliteratuur als in de onderzoeksliteratuur wordt veel nadruk gelegd op de kosten van de informatieverstrekking als de belangrijkste rem op extra disclosure. Uit dit onderzoek blijkt echter dat er weliswaar sprake is van effecten die door verslaggevingskosten verklaard kunnen worden (zoals het verschil in disclosure tussen grote en kleine ondernemingen, en verschillen in verspreidingstempo tussen disclosures), maar het lijkt zo te zijn dat verschillen in kosten slechts een beperkt deel van de variatie in verslaggevingspraktijken kunnen verklaren. En wat voor kosten wordt gehouden kan dan ook nog een door gebrek aan informatie veroorzaakte koudwatervrees zijn. Zo blijkt dat

het kostenargument maar moeilijk te handhaven is wanneer aan alle betrokkenen bekend is dat er ondernemingen zijn die de bewuste informatie wél verschaffen. Een duidelijk voorbeeld is de geschiedenis van de vermelding van het omzetcijfer, een gegeven dat nu niet meer uit de verslaggeving is weg te denken. De geleidelijke toename in openbaarmaking van dit cijfer heeft waarschijnlijk meer te maken met bewustwording van de praktijk van andere ondernemingen en met imitatie dan met een afname van de feitelijke publicatiekosten.

Het belang van informatie kan ook worden geïllustreerd door te wijzen op het verschil in waardering die in de loop van de tijd enerzijds de werkgeversrapporten van 1955 en 1962 en anderzijds de aanbevelingen van het Tripartiete Overleg/de Raad voor de Jaarverslaggeving ten deel gevallen is. De eerste schetsten, met grote nadruk op het vrijblijvend karakter, zijn een voorbeeld van voor die tijd vooruitstrevende verslaggeving, en zijn daarom voor velen waarschijnlijk een 'eye opener' geweest. De laatste bleven in de onderzochte periode, mede met het oog op de discussie over het bindend karakter van de Richtlijnen, tamelijk terughoudend en konden daarom weinig toevoegen aan hetgeen reeds algemeen bekend was over verslaggevingsmogelijkheden.

De conclusie kan dus zijn dat een bijdrage aan vrijwillige verbetering van de verslaggeving vooral geleverd kan worden door zoveel mogelijk doorzichtig te maken wat er in de praktijk gebeurt, wat er aan theoretische mogelijkheden is en wat er aan wensen leeft. Praktisch betekent dit bijvoorbeeld dat men terecht niet, zoals rond 1970 even overwogen werd, de Henri Sijthoff prijs heeft afgeschaft omdat deze door de nieuwe wetgeving geen rol meer zou hebben. Maar het betekent ook dat voor regelgevers een duidelijke taak is weggelegd omdat regelgeving, los van het bindende karakter, ook een belangrijke informatieve rol speelt. Dat onderzoek en onderwijs een taak hebben in het inzichtelijk houden van ontwikkelingen in de verslaggeving ligt voor de hand.

Het is natuurlijk mogelijk dat deze resultaten een gedateerd licht werpen op de mogelijkheden van ongereguleerde verslaggeving. Tenslotte wordt ook wat Tinbergen in zijn 'les van veertig jaar' over het begrotingsbeleid opmerkte niet meer door iedereen onderschreven. Vooralsnog lijken de

beschikbare gegevens (bijvoorbeeld Henneke en de With, 1995) er echter op te wijzen dat het tempo van vernieuwing de laatste jaren in elk geval niet lager ligt dan in de hier onderzochte periode. Daarom houd ik het erop dat het de moeite waard zou zijn om de geschiedenis zich op dit punt te laten herhalen.

L I T E R A T U U R

- Besançon, R., (1952), Kanttekeningen bij de 'Mededelingen' van het bestuur der Vereeniging voor den Effectenhandel betreffende 'Publicatie van gegevens door naamloze vennootschappen', *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, vol. 26 no. 5, pp. 198-200.
- Brands, J., (1952), De nieuwe verslagstaten der levensverzekeringmaatschappijen, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, vol. 26 no. 6, pp. 232-234.
- Camfferman, C., (1996) *Voluntary annual report disclosure by listed Dutch companies 1945-1983*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Gray, S.J., G.K. Meek en C.B. Roberts, (1995), International capital market pressures and voluntary annual report disclosures by US and UK multinationals, *Journal of International Financial Management and Accounting*, vol. 6 no. 1, pp. 43-68.
- Henneke, E.J.W., en E. de With, (1995), Het kasstroomoverzicht: resultaten van een praktijkonderzoek, *De Naamloze Vennootschap*, vol. 73 no. 11, pp. 225-231.
- Hoogendoorn, M.N., J.A.G.M. Koevoets en R.G.A. Vergoossen (red.), (1996), Het jaar verslagen: Onderzoek jaarverslaggeving 1996, *NIVRA geschriften 66*, Kluwer Bedrijfswetenschappen/Koninklijk NIVRA.
- Rogers, E.M., (1995), *Diffusion of Innovations*, 4th ed., The Free Press, New York.
- Traas, L., (1991), De jaarrekening als bedrijfseconomisch kompas?, in: A. de Bos, J.P.C.M. van den Hoeven en C.D. Knoops (red.), *fMA-Kroniek 1991*, Wolters Noordhoff, Groningen, pp. 41-58.
- Vergoossen, R.G.A., (1996), Invloed beursnotering in de Verenigde Staten op stelselkeuze en additionele informatieverschaffing, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfs-economie*, vol. 70 no. 10, pp. 597-608.

N O T E N

- 1 In dit artikel wordt, in overeenstemming met het taalgebruik uit de onderzochte periode, het woord 'jaarverslag'

gebruikt ter aanduiding van het gehele jaarrapport dat zowel de jaarrekening als het directieverslag omvat.

2 Deze gebieden waren: omzetgegevens, personeelsgegevens, belastinggegevens, geconsolideerde gegevens, vergelijkende cijfers, gegevens over actuele waarde, gesegmenteerde

gegevens, gegevens per aandeel en gegevens over herkomst en besteding van middelen.

3 Hierbij werd, als op meer plaatsen in het onderzoek, gebruik gemaakt van de theorievorming op het terrein van 'diffusion of innovations', en met name het werk van Rogers (1995).